

TUNTEET(ON) KIRJALLISUUDENTUTKIMUS? – kysymys kognitosentrismen kritiikistä

© Ilkka Mäyrä, 1998

[Luonnosversio / draft version. Lopullinen artikkeli julkaistu teoksessa *Kirjallisuus, tunteet ja keskipäivän demoni*, toim. Outi Alanko. KTSV 51:2. Helsinki: SKS 1999.]

Alustus Lammin seminaarin paneeliin 16.1.1998

Kirjallisuus ja tunteet liittyvät toisiinsa hyvin monin eri tavoin – oma näkökulmani tässä alustuksessa pohjautuu tragediatutkimuksen, demoniaiheen, sekä lähinnä kauhu- ja tieteiskirjallisuuden parissa tekemiini havaintoihin. Kyse on eräänlaisesta omaelämäkerrallisesta pohdiskelusta; tunteet liittyvät tutkivaan subjettiin, hänen henkilökohtaiseen ulottuvuuteensa kokevana minänä. Varsinkin voimakkaat tunteet pakottavat pysähtymään ja uudelleenarvioimaan tilannetta. Ne paljastavat myös vähemmän teoreettisen puolen subjektia: elävän ihmisen, jonka taipumukset ja rajoitukset ovat voimassa myös tutkimusta tehtäessä. Ottamalla tunteet puheeksi voimme kuitenkin tulla tietoisiksi tavoista, joilla kaikki havaitsemisemme ja viestintämme pohjaa tavalla tai toisella myös siihen, usein tietoista tarkastelua pakenevaan ulottuvuuteemme, jota nimitämme tunteiksi. Eräs kysymys, jota voisi tässä yhteydessä pohdiskella on, että ehkäpä tunnetutkimuksen vähäisyys ei ole niinkään kertonut tunteiden merkityksettömyydestä, kuin tutkivan minän omasta suojautumisen ja kätkeytymisen tarpeesta – siis tutkijan omista käytännöllisistä ja tunnepohjaisista tarpeista ja peloista.

Nykyään, kun Daniel Golemanin *Tunneäly*-kirja (Emotional Intelligence, 1995; Otava, 1997) kiikkuu bestseller-listoilla luulisi jo olevan itsestään selvää, että kaikkeen ajatteluun ja arvottamiseen liittyy tunteita. Tunteiden ja järjen oppositio on ylipäättään kirjallisuudelle vieras asetelma, samoin kuten muullekin kulttuurille, taiteille eritoten. Tieteen tekemiseen jonkinlainen kognitosentrismi – keskittyminen merkitystuotannon ja -tuottajan kognitiivisiin aspekteihin sekä affektiivisten sivuuttaminen vähäarvoisina – on kuitenkin pesiytynyt.

Jotta kirjallisuudentutkimus ylipäättään voisi kuvitella ohittavansa tunteiden keskeisyyden, täytyy sen ummistaa silmänsä hyvin huomattavalta osalta tutkimuskohdettaan. Tämän vuosisadan vallitseva tieteenihanne on pitkälti ollut

matemaattisen täsmällisen tiedon kvantitatiivinen ihanne, kvalitatiivisen eli laadullisen tutkimuksen sijaan. Tutkijasta riippuvat tutkimustulokset eivät herätä tieteellistä luottamusta; niinpä kirjallisuudentutkimuskin on vuoroin ottanut etäisyyttä aktuaalisten lukijoiden lukukokemuksiin ja vuoroin – vastareaktionä – tehnyt paluun täysin subjektiiviseen kritiikkiin. Yliopistojen opetusohjelmat pitävät kuitenkin huolta objektivismin ja intressivapauden ihanteiden kytkemisestä elimelliseksi osaksi tieteellistä toimintaa heti peruskursseista lähtien. Tulevalle tieteentekijälle esitetään läpinäkyvyys ja matemaattisen täsmällisiin, kognitiokeskeisiin ongelmiin keskittyvä malli epäsuorasti myös minäihanteeksi: tutkivan subjektin on oltava tunteista vapaa, piirteetön ja epäaistillinen/aistimellinen. Tullakseen vaikkapa kirjallisuudentutkijaksi on ensimmäiseksi opittava kieltämään omat tunteensa, tai ainakin erotettava ne tieteellisestä työstä; myöhemmin uralla voi sitten ilmaista henkilökohtaisempiakin tunteja esimerkiksi esseistikkassa. Tämä kahtiajakoisuus tuo paljastavasti esiin kirjallisuuden ongelmallisen luonteen matemaattista tieteenihannetta vaalivalle tutkimukselle – kyse on aina syvästi laadullisista ilmiöistä. Tutkivan subjektin rakenne, tutkimuksen oma kieli ja ideologiset taustaoletukset ovatkin alkaneet tulla yhä voimakkaammin esiin. Nykyinen kirjallisuudentutkimus näyttäytyy tieteen yhtä hyvin kuin kirjallisuuden kritiikkinä. Tämä voidaan asettaa myös sen keskeiseksi tehtäväksi; muiden tieteiden näkökulmasta taiteentutkimus on se tieteentekemisen osa-alue, jonka oletetaan uskaltavan tarttua vaikeasti formalisoitaviin mutta syvästi merkityksellisiin kulttuurimme – ja kulttuuriolentomme – ulottuvuuksiin.

Erityisesti uuskritiikki on jättänyt merkittävät jälkensä modernin kirjallisuudentutkimuksen tunnevastaisesti painottuneisiin lähtökohtiin. Tämän suuntauksen jäljiltä kriittiseen kielenkäyttöön pesiytyi ainakin kaksi merkittävää "harhaa": intentioharha (jolla kiistettiin tekijän intentioiden merkitys kirjallisuuden merkityksien selittäjänä) ja affektioharha, joka puolestaan kiisti lukijan henkilökohtaisten tuntemusten tieteellisen arvon. Aiempi tutkimus näyttäytyi uuskritiikin viileän formalistisessa valossa kyseenalaisena romantisoimisena, missä lukijan tunteet tai hurmioitumisen aste olivat esimerkiksi runon kirjallisen laadun olennaisia mittareita. Uuskritiikin teosautonomian painotus antoi kaunokirjalliselle tekstille oman, lukijan ja kirjailijan jakamasta historiallisesta todellisuudesta erillisen maailmansa: siellä metafora seurustelee metonymian kanssa, eikä empiirisellä tai ruumiillisella todellisuudella tunteineen ole kuin epäsuoraa merkitystä. Ajatusta ja tunnetta voidaan kyllä formalistisessakin tutkimuksessa havainnoida, mutta painopiste

on ollut perinteisesti ilmaisukielen muodoissa, ei niinkään sisältöanalyysissä – on olennaisempaa vaikkapa miten ahdistuksen kuva on jännitteisessä kontrastissa ilon metaforien kanssa, eikä niinkään ahdistuksen tai ilon merkitysten analyysi.

Yhteiskunnalliset tai elämänkerralliset olosuhteet, jotka saattaisivat liittyä näihin ahdistuksen ja ilon kuviin, ovat voidaan sysätä historiatieteiden alueelle, tunteiden ja elämäkokemuksen välisten yhteyksien analyysi on puolestaan psykologian heiniä.

Muistan itse opiskelijana kokeneeni epämääräistä ahdistusta kirjallisuusesimerkkien kääntyessä yhä uudelleen "kreikkalaiseen uurnaan": kirjallisuuden merkityksen huipentuma ja analyysin korkein tavoite näytti olevan löytää mahdollisimman elegantteja tapoja, joilla sanataide oli itseensä viittaavaa, keskusteli omasta "kirjallisuudellisuudestaan". Disiplinäärinen sulkeutuneisuus hakee omat vertauskuvansa; ehkäpä tuon ruukun yhteydessä todellisuudessa keskusteltiin erään ajattelutavan hautauksesta?

Omat kiinnostuksenalueeni, fantasia ja kauhu tai tieteiskirjallisuus, sopivat sangen huonosti kapeasti tulkitun formalistisen tekstianalyysin keinoin lähestyttäväksi; näillä alueilla käytettyjä taiteellisia ratkaisuja tärkeämpiä useimmiten ovat itse aihepiiri ja siihen liittyvät tunne-elämykset, rajojen rikkomisen mielikuvat tai kulttuuriseen kontekstiin suhteutuvat kokemukset. Aristoteleen *Runousoppi* muodostui itselleni tärkeäksi herätteenantajaksi, kuten niin monille aiemmille sukupolvillekin. *Runousopin* painopistehän on runokielen ja varsinkin tragedian rakenteen analyysissä, mutta tämä ei kuitenkaan sulje pois tunne-efektien huomioonottamista – katarsis-teoria on kiehtovan kryptinen osa kirjallisuustieteen perustaa. Pikaisesti kirjallisuuteen tutustuessa vaikutti, ettei analyysi ollut edennyt paljoakaan Aristoteleen ajoista sen selittämisessä, miten taide herättää tunteita vastaanottajassa. Esimerkiksi kauhu, väkivalta, ahdistus ja aggressio ovat nykytaiteen keskeistä materiaalia siinä missä antiikin tragediainkin, eikä teoriolla tuntunut olevan paljoakaan sanomista siihen, miksi haluaisimme kohdata tällaisia tuskallisia asioita yhä uudelleen. Aihepiiriä tarkemmin tutkiessa osoittautui tietenkin, että kysymyksestä oli sanottu ja kirjoitettu melkoisesti, mutta tunne-elämyksien rooli oli siitä huolimatta rajattu edelleen lähinnä tutkimussuuntausten väleihin ja marginaaleihin.

Tunnepohjaisten merkitysten ja tuntevan ja ruumiillisen ihmisyyden tuominen mukaan tutkimukseen osoittautui erityisesti teorian tasolla melkoiseksi haasteeksi. Filosofiasa törmäsin itse pian Descartes'n puhtaasta ajattelusta koostuvaan subjektiin ja hänen perillistensä yleiseen empiriavihamielisyyteen ja ruumiittomuuteen, joka

ulottuu aina jälkistrukturalismin pyrkimyksiin tuhota tai hajottaa subjekti.

Historiatieteen, sosiologian ja humanistisen tradition tavat ymmärtää ihminen vuoroin täysin vapaana toimijana ja valitsijana, tai sitten erilaisten historiallisten prosessien tai sosiaalisten koodien ja olosuhteiden tuotteena, eivät oikein millään tasolla kohdanneet ja muodostaneet toimivaa kokonaisnäkemystä. Jälki-saussurelaiset kielitieteen tulkinnat puolestaan tuntuivat olevan räikeässä ristiriidassa kaiken sen kanssa mitä olin oppinut ihmisen kehityspsykologiasta ja neurobiologiasta. Ajatus kielellisistä merkityksistä erojen, negaatioiden ja poissaolojen systeeminä tai leikkinä tuntui oudolla tavalla sekä kiehtovalta että väärältä. Merkitysteoriat vaikuttivat jakaantuvan kahteen leiriin, kulturalisteihin (joille kaikki merkitykset ovat kulttuurisesti tuotettuja tai välittyneitä) ja essentialisteihin, joihin kuuluivat puolestaan kaikki ne, jotka uskalsivat puolustaa jonkinlaisen "perustan" olemassaoloa ihmisen olemisessa ja merkitystuotannossa. Essentialistiksi leimaantuminen vaikutti vaaralliselta kohtalolta: essentialismi tuntui 80-luvun lopulla ja 90-luvun alussa olevan samantapainen kirosana kuin mitä "taantumuksellinen" oli joskus aikoinaan. Yhteiskunnallisesti kriittinen ja tiedostava aspekti modernia kulttuurintutkimusta karttoi kaikkia teorioita, jotka eivät selvästi keskittyneet kulttuurin valtarakenteisiin ja nähneet patriarkaattia pönkittävien dikotomioiden tunnistamista ja purkamista keskeisimpänä tehtävänä. Tutkijan oman minän suojaamisen tarpeen voi ehkä olettaa vaikuttavan teoreettisen "leiriintymisenkin" taustalla.

1980-luvun teoreettisen ylikiehnun jälkeen näytti selvältä, että teorian itsetarkoituksellisuudelle täytyi olla jokin vaihtoehto. Teoriaa julkaistiin liikaa ja sen lukemisesta tuli yhä raskaampaa puuhaa; teoria johti vain toiseen teoriaan, kaiken tämän teorian käytännön tavoitteiden ja mielekkyyden alkaessa uhkaavasti oheta. Kyse ei ollut pelkästään siitä, että "kaunokirjallisuus" olisi tarjonnut tunteita ja elämyksiä, teoreettisen diskurssin puolestaan esiintyessä täysin affekteista vapaana, puhtaan älyllisenä kirjallisuutena. Ennemminkin teoria alkoi vaikuttaa omituisen ontolta itsetiedostuksessaan; varsinkin dekonstruktioita lukiessa tuli selväksi, että teoria oli kehittänyt oman poetiikkansa – vaikkapa Derrida vetosi toistuvasti "strategiseen" tarpeeseen lukea tai kirjoittaa tarkastelemistaan teksteistä tietyllä tavalla. Tämä strategia ei missään kohdannut lukijaansa suoraan, vaan pyrki tuottamaan merkityksen viivytyksestä ja kieltämisestä, kiertämisestä ja kierrättämisestä oman, omalakisien ja loputtoman tuotteliaan koneensa. Tragediantutkimuksella vaikutti olevan paljon sanottavaa tällaisen tutkivan subjektin

toiminnasta ja logiikasta: ajasta, jolloin teoria selitti tragediaa, olimme tulleet siihen, että teoria *oli* tragediaa, kognitosentrisen subjektin loputonta julistusta siitä kuinka kukaan muukaan ei ole oikeutettu kokemaan mitään elämänsä merkityksistä ominaan, läsnäolevina ja tosina. Voisi jopa sanoa, että tieteellisen tekstin subjektilla vaikutti olevan jatkuva omahyväinen hymy huulillaan; hänen julman älyllinen tehtävänsä oli nostaa esiin illusoriseen "eheyteen" takertuneet epäoriginaalit osaset ja osoittaa epäyhätenäisyyden tai umpikujan kätkeytyvän kaiken kielellisen olemisemme taustalle.

Tragedian, kauhukirjallisuuden ja etenkin demonifiguurin lähiluenta on ollut oma tapani työstää sitä epämukavaa tunnetta, minkä äärimmäisen teoreettisen dissonanssin keskellä varttuminen synnytti. Kirjallisuuden kielen monimerkityksisyys on yleinen kirjallisuustieteen lähtökohta; monet myös hyväksyvät sen että merkityksien realisaatio tapahtuu lukutapahtumassa. Tekstien välillä seikkaileva tutkimus ei vain välttämättä useinkaan ole ottanut seuraavaa askelta, joka vetäisi esiin lukevan subjektin moneuden – sen monitahoisen heterogeenisuuden, joka tekee monimerkityksellisyyden lukemisen mahdolliseksi. Lukevasta minuudesta hahmottuu huomattavasti dynaamisempi ja jännittävämpi kuva, kun teoreettisissa lähtökohdissa tunnustetaan empatia ja kokonaisvaltaisten merkityskokemusten rooli, siinä missä esimerkiksi psyykkisten jännitteiden tai merkitysten sosiaalinen konstruoituminen ja yhteiskunnallisen kritiikinkin merkitys. Uudempi feministinen tutkimus onkin kyseenalaistanut esimerkiksi Harkeliini-romanssien perinteisten kaavojen ja stereotyyppien naista alistavan ulottuvuuden: kyse ei ole pelkästään tekstistä tai pelkästään lukijasta, vaan siitä, mitä taustaa vasten, ja miten, lukija *käyttää* erilaisia tekstin piirteitä.

Itse tuon omassa tutkimuksessani esiin, kuinka kauhun tradition väkivaltaiset ja usein sovinniset piirteet voidaan lukea hyvin eri tavoin. Mahdollisuus useiden vastakkaisten tulkintojen samanaikaiselle läsnäololle luo kognitiiviset edellytykset sille epämukavalle nautinnolle, jonka voi nähdä luonnehtivan kauhun merkitystä sen kuluttajille. Tutkija voi olla avoin tällaiseen affektiiviseen ja kognitiiviseen dissonanssiin sijoittuvalle tiedolle vain tarkkailemalla mahdollisimman herkkävaistoisesti niin omia kuin muidenkin lukijoiden reaktiota ja pyrkimällä kuuntelemaan, mitä ne paljastavat (ja kätkevät) kauhun ja sen yleisön välisestä suhteesta.

Antiikissa Protagoras julisti että yksilö on kaiken mitta, ja platonisen filosofian voi puolestaan nähdä vastareaktionä moislle relativismille. Jos lähtökohdaksi

hyväksytään lukevan yksilön moneus, tulee selväksi, ettei tekstin merkitys oikeastaan voi "olla" mitään – sen paremmin "objektiivinen" totuus tekstistä joka löytyisi täydellisen formaalisen merkitysanalyysin kautta, kuin "subjektiivinen" ideakaan, jonka jokainen lukija hahmottaisi täysin muista erillään. Lukemisessa tuotetaan merkitystä; olemisen korvaa merkityksen loputon tuleminen. Tekstin kanssa käymässä dialogissa lukija työstää omaa sekoittumistaan ja heterogeenisyyttään, liikkuu yhteyden ja erillisyyden välillä. Tässä prosessissa kielikuvat ja mielikuvat ammentavat samoista lähteistä, niin kehollisesta ja kokemuksellista ulottuvuudesta kuin tiedollisestakin.

Pystyäkseen tunnistamaan ja käsittelemään tekstin loputonta monimerkityksellisyyttä lukija väistämättä hyödyntää omaa "tunneälyään". Esimerkiksi kauhun kohdalla on yleensä sivuutettu empatian merkitys kauhun lukijan tai katsojan kokemukselle, ja puhuttu tuomitsevaan sävyyn toisen kärsimyksen muuttamisesta speaktaakkeliksi. Kuitenkin jo noin kaksi ja puolivuotias lapsi kykenee tajuamaan eron oman ja toisen kärsimyksen välillä. Empaattisesti herkkinä koemme jotain toisen tuskasta tai ilosta myös itsessämme, oli kyse sitten fiktiosta tai todellisesta elämästä. Empatia ylittää kognitiivisesti määritellyn subjektin rajat; kyse on yhteydestä joka perustuu meidän kaikkien jakamalle kehollisuudelle. Se, millaisilla merkityksillä tämä yhteys latautuu pohjautuu yksilönkehityksessä hoitajan ja lapsen varhaisen suhteen laadulle, yleensä siis äidin ja lapsen suhteelle. Vain tämän varhaisen sidoksen kautta voi tapahtua itsetietoisuuden ja itsetuntemuksen kasvua. Ymmärtävän lukemisenkin edellytykset luodaan tällöin. Erityisen olennaista lapsen kannalta on saada virittyntä palautetta: tunnistamalla ja reagoimalla lapsen tunteisiin äiti luo perustan lapsen oman empatian kehitykselle. Ymmärryksemme on luonteeltaan viestintää ja pohjimmiltaan erityisesti tunteiden vaihtoa, dialogia.

Kauhun kohdalla voi havaita kuinka erilaiset kauhugenrelle tyypilliset henkilöahmot ja voimat ovat kehittyneet intensiivisesti herättämään ja virittämään katsojan samastumisen ja torjunnan. Passiivisen "vastaanottamisen" sijaan lukija tai katsoja siis ennemminkin aktiivisesti työskentelee kauhun kanssa, reagoi sen herättämiin pelkoihin ja ahdistuksiin ja tuo niiden avulla kenties jotain tärkeää tietoisuuden ja dialogin piiriin. Kauhun yhteydessä voi myös havainnoida niitä erilaisia tapoja, joilla lajityyppi on kehittynyt vastaamaan ja puhuttelemaan potentiaalisia ahdistuksen kohteitamme, erilaisia epävarmuuksia suhteissamme muukalaisiin, läheisiin ihmisiin, lapsiimme ja oman minuuden tuntemattomiin

puoliin. Myös tyylillisiä seikkoja voi analysoida niiden tunteisiin suuntautuvan aktiviteetin termein. Lajityypin kehitysvaiheet puolestaan voivat tuoda sellaista tietoa aikakauden minuuden rakennusprojekteista ja itsetuntemuksen laadusta, mitä olisi muuten vaikea tavoittaa.

Goleman käyttää teoksessaan nimitystä "aleksitymia" oireyhtymästä, missä henkilö ei tiedosta omia tunteitaan, eikä hänellä ole näin myöskään merkityksellistä kieltä tai käsitteitä tunteille. Täydellinen katkos suhteessa tuntevaan ulottuvuuteen tekee ihmisestä älykkään idiootin. Hän kykenee matemaattisesti täsmälliseen päättelyyn, mutta ei aistimaan tunteisiin pohjautuvia merkityksiä, reagoimaan tilanteeseen sopivalla tavalla ja tätä kautta erittelemään merkityksellistä ainesta merkityksettömästä. Kirjallisuudentutkimus, joka kaventaa tekstin ratkaistavaksi yhtälöksi, on omasta mielestäni vaarassa sairastua samantyyppiseen oireyhtymään. Analyysistä tulee omaan maailmaansa lukkiintunutta peliä, yksilölliset ja yhteisölliset merkitykset ja suhteet katoavat. Kirjallisuustieteen mielekkyyden kannalta on tärkeä selvittää mitä tarpeita ja päämääriä tuotettava tieto palvelee. Tämä vaatii tutkijalta itseanalyysiä ja ymmärrystä; mikä on oma asemani ja identiteettini tutkijana, ketä tutkimuksellani palvelen, keneen samastun? Luultavimmin päädymme tässä hyvin erilaisiin loppupäätelmiin, mikä on luonnollista. Niin tutkijoina kuin ihmisinä, olemme erilaisia. Sen soisi näkyvän entistä avoimemmin ja suvaitsevaisemmin myös tekemästämme työstä.